

Két könyv: Magyar isteni szolgálat... – Pásztorcsengők

BALÁZS GÉZA

egyetemi tanár, Partiumi Keresztény Egyetem

balazs.geza@partium.ro

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

Ethnographer Imre Harangó from Újkígyós, who in the meantime became a member of the Hungarian Academy of Arts, was a frequent guest of the Partium Free Universities (2016-); as well as the participants of the universities, we visited the Báránd shepherd's bell collection several times, the unique material of which was published in a fabulous volume. The author presents a book related to these two experiences.

Keywords: *Imre Harangozó - Réka Kővári: Alföldi kéziratos kántorkönyvek a 19. századból (Alföldi manuscript cantor books from the 19th century), László Bihari-Horváth: Csengők a magyar népi kultúrában (Bells in Hungarian folk culture)*

Két csodálatos könyv van a kezemben. Mindkettővel az általam 2016-ban elindított partiumi szabadegyetem (Berettyóújfalu, Nagyvárad) kapcsán ismerkedtem meg. A szabadegyetem gyakori vendége volt az újkígyósi Harangó Imre néprajzkutató, aki közben az Magyar Művészeti Akadémia tagja lett; valamint ugyancsak többször ellátogattunk a bárándi pásztorcsengőgyűjteménybe, melynek unikális anyagát egy mesés szép kötetben jelentették meg. A következőkben ehhez a két élményhez kapcsolódó könyveket ajánlok a kedves olvasó figyelmébe.

Kulcsszavak: *Harangozó Imre—Kővári Réka: Alföldi kéziratos kántorkönyvek a 19. századból, Bihari-Horváth László: Csengők a magyar népi kultúrában*

A kántortanítók 1945-ig kántori, azaz egyházzenei teendőket is ellátó egyházi iskolai tanítók voltak. Az istentiszteleti alkalmakhoz kapcsolódó egyházzenei szolgálatot az egyházi ének és zene tanításával, kórus szervezéssel és orgonakisérettel látták el. Ehhez szolgáltak segítségül a kéziratos, egyes esetekben kottás kéziratos, majd nyomtatott kántor- vagy énekeskönyvek. A kéziratos kántorkönyvek, énekeskönyvek sok mindent megőriztek a helyi anyanyelvi vallásos hagyományból, a népdénekekből, azok változataiból. Bár a 19. századtól már vannak nyomtatott kántorkönyvek, a kéziratos hagyomány egészen a 20. század közepéig, s nyomokban talán mindmáig fennmaradt,

mert a helyi hagyományoknak, szokásoknak, igényeknek jobban megfelelt. A népi kéziratos kántorkönyvekről korábban Erdélyi Zsuzsanna (1998, 1999, 2000) írt, Barna Gábor (2009) szerkesztésében pedig alföldi gyűjtemény látott napvilágot. (A népi énekeskönyvekben föllett Gárdonyi karácsonyi vers, népe-ének – Fel, nagy örömré – előkerült változatáról, M. Mester Katalin fölfedezéséről itt lehet olvasni: Balázs 2020, és M. Mester—Balázs 2021, M. Mester 2022.)

Harangozó Imre és Kővári Réka három 19. századi alföldi kéziratos kántorkönyvet adott ki fakszimile (hasonmás), tehát a könyvek használatát is tükröző kiadványban. A kötet hézagpótló, mert a Dunántúlról nagyobb anyag került elő, de az Alföldről jóval kevesebb. Az első Pataki Eugénusz 1840-ből származó kántorkönyve, ez tartalmazza a leggazdagabb anyagot. A második kézirat több szerzőtől származik és az egyik szövegből rekonstruálhatóan talán 1857-ben Jászfényszaruban született. Címét az első énekről kapta: Őh irgalmas vedd be kérésünket... Tematikusan énekeskönyv, mert csak halottas énekeket (gyászénekeket) tartalmaz. Ha jól olvasom, akkor az egyiknek ez a címe: „Nyug misékre alkalmazható gyász énekek”. A harmadik újkígyósi énekeskönyv (Szent Énekek Újkígyóson) korabeli énekeskönyvekből származó gondos összeállítás, és az ahogy a kéziratos könyveknél általános, változatokkal. Az újkígyósi kántorkönyv szentmisére való énekeket, esti zsoltosima imaórára, vesperásra (nagyvecsernye) szolgáló énekeket tartalmaz. Például: „Szent Mise Ének”, Kezdetre, Evangéliumra, Hálaadó ének, Böjti miseének.

A leggazdagabb tehát a Pataki Eugénusz-énekeskönyv. Ebben szerepel a Magyar Isteni Szolgálat cím, amit a gyűjtemény címéül is választottak a szerkesztők. Ez az énekeskönyv szinte a teljes egyházi év összes ünnepére tartalmaz éneket. Eszembe jut erről egy néprajzkutató kollégám mondása a moldvai magyarokról: imában telt az egész napjuk. Ilyen népi ünnepek jelennek meg (nem ebben a sorrendben, ebből is kitetszik az énekeljegyzések alkalmi jellege): karácsony (éjféli), (nagy) karácsony böjtje, őszvendő utolsó napja, újszvendő első napja, háromkirályok napja, hamvazószerda, gyümölcsoltó Boldogasszony, nagyszombat, virágvasárnap, húsvét, pünkösöd, úr mennybe-menetele napja. Olyan népi ünnepnapok hagyománya is fennmaradt az énekeskönyvben, mint a feketevasárnap, az újhóldvasárnap vagy az angyalok napja. A feketevasárnap a római katolikus egyház liturgikus hagyománya szerint a nagyböjt ötödik, a húsvétot megelőző második vasárnap a Jézus szenvedésére való emlékezés kezdőnapja. Az újhóldvasárnapra csak a 19. századi Czuczor—Fogarasi-szótárban találtam adatot: első vasárnap, a hold megújult után; Bálint Sándor egyházi ünnepeit leíró könyvében újhóldszombat szerepel (Bálint 1977: 1/310). Az angyalok napjára nem találtam adatot. És vannak alkalmi énekek ilyen megjelöléssel: boldogságos Szűz Mária ünnepére való énekek, Mária fájdalmáról való ének, „Szükség üdejére való”, „Essőért”,

„Égi háború ellen”. „Tiszta időért”, „Betegért”, „Házasulandók miséje alatt”, „Fél százados embernek istenhez háládó fohászkodás”, „Halottas szent mise alatt”, „Több kimult lelkekért”, „Háznál fekvő halottakért”. Vagyis az élet szinte minden alkalmára volt ének. Ilyen csodás archaikus szakrális hagyomány kapcsán óhatatlanul eszembe jut az az európai parlamenti hidegrázással felérő (eddig egyszeri) fölvetést: Új irányelvek a karácsonyi időszak helyett a téli szünet használatát írják elő, és nevek említése esetén a Mária helyett a Malikát javasolják (W1.).

De vissza a még élő és megtartó hagyományhoz. A kéziratos kántorkönyvekből nemcsak szövegek, szövegváltozatok népi barokkos stílusa, hanem a liturgia és dramatikus népszokások (például: pásztormise) egy-egy részlete is rekonstruálható. A könyvben szereplő fakszimilie szövegek olvasása meglehetősen nehéz; de így is kitetszik belőlük a szövegeknek a liturgiában betöltött szerepe, s ezt a kötetben szereplő énekek kezdősoromatatója is segíti. Mivel ezek olvasása már jóval könnyebb, lássunk néhányat: Ártatlan bárány, jegyesem, Jézus, én szerelmesem..., Az imádság eme szentelt helyére jöttünk..., Elmúlik az élet mint füst, pára..., Hints meg, Uram, izsópoddal, moss meg égi harmatoddal..., Ím a hajnal, jön az angyal, liliomszál kezében..., Jaj, szomorú, siralmas szó, világtól meg kell válni..., Könnyeim csordulnak, bánatom újulnak, víg napjaim eszembe ha jutnak..., Meg kell halni mindennek, a gyászos sír elfödöz..., Nincs e földön állandó, nincs semmi maradandó, az ifjú is mulandó..., Szörnyű halál, íme, hol áll, lest hányván életünknek..., Világ fénye, bölcs Istene, kérjük szent felségedet...

Akik a könyv nézegetése, az énekek böngészése kapcsán továbbakra, a lejegyzett szövegek pontos tartalmára is kíváncsiak, a kiadványt nagy felbontású, jól kinagyítható formában is megtekinthetik a Magyar Tudományos Akadémia központi internetes könyvtárában (mtak.hu) vagy a Zenetudományi Intézet (zti.hu) oldalán.

(Alföldi kéziratos kántorkönyvek a 19. századból. Közreadja: Harangozó Imre—Kővári Réka. Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós, 2022. 262 old.)

*

Mindig izgalmas fölfedezői és leírói feladat egy-egy népi, korábban nem reflektált tárgy- és szövegtípus (műfaj), szokás leírása. Kezdetektől izgattak az olyan jelenségek, mint a népi textíliák, pásztorszaruk, léckerítések, kapuk, házoromzatok díszítése; vagy éppen a népi üvegművészet. Így töltöttek el fölfedezői izgalommal kutató pályámban az ismeretlen nyelvi tájak; firkálás, a tetoválás, a húsvéti locsolóvers, a pálinkázás szokásvilága; általában a nem föltárt „nyelvszokások”. Ugyanilyen izgalmas témát jelentettek számomra a mai folklór további izgalmas jelenségei, mint a madárijesztők, falvédők és

felirataik, az utak menti haláljelek, a klinkertéglába vésett szövegek (téglavésések), a szöveges-ábrás hentespapírok... - melyeknek mind-mind vannak érzékeny fölfedezőik, kutatóik.

És akkor egy Báránd melletti mezőgazdasági telepen (Báránd Geo-Terra 96. Kft.) megmutatták nekem a 2013-ban megnyílt Csengő örökségünk – Pásztorkincsek gyűjteménye című, szűk szobányi, de roppant gazdag és értékes pásztorcsengő-gyűjteményt. Majd megkaptam a gyűjteményre épülő elemzést, Bihari-Horváth László néprajzkutató (Hajdúszoboszló) csodálatos (színes fényképes) albumát: Csengők a magyar népi kultúrában című könyvét, melynek első része néprajzi leírás, a második, nagyobbik része fényképes album (katalógus) az egyes csengő- és kolomptípusokról.

Veres Sándor negyedszázada gyűjti a pásztorcsengőket. Az előszóban így vall erről: „a régi pásztorokat a csengők hangja – vagy ahogy ők mondták, a csengők szava – érdekelte igazán, és talán engem is az ragadott meg, hogy e tárgyknak nemcsak a külső megjelenése, de a szava is szép. Úgy is fogalmazhatnák, hogy azért figyeltem fel a csengőkre, mert azok megszólaltak. Beszélni kezdtek a világról, melyben a földnek értéke, a művelésnek haszna, a munkának becsülete, és az ünnepeknek méltósága volt...”

A csengők szaváról végülis nem szól a könyv. De amikor másodszor is meglátogattam a bárándi (határban) lévő, szűk térben elhelyezett, de csodálatos gyűjteményt, megkérdeztem Veres Sándort a csengők szaváról. Akkor ezeket a kifejezések jutottak eszébe: vastagszavú, vékony, danolós, rebegős, vízbehangzó, dobogós, nyertős, sipítós, füttyölős, jajgatós, rezgős... Többségében antropomorfizált kifejezések: a csengők hangját emberi szóhoz, emberi hanghoz hasonlítják. Csengő vásárlásakor szempont volt a csengő szava, például annyiban, hogy illeszkedjék a már meglévő csengők (kolompok, „harangok”, „kongók”, „pergők”) hangjához. A csengőkhöz fűződő érzelmi viszonyt jellemzi, hogy „a fiúk azt is megőrizték emlékezetükben, hogy melyik volt apjuk lekedvesebb csengője”.

A néprajzkutató számára elemi öröm a fölfedezés és az ismeretalkotás élménye. A leírásban figyelmét nyilvánvalóan az esztétikus formák, a díszes vésetek ragadták meg, és innen elindulva az anyag, a készítő, a vásárlás, a használat kérdései. Kétségtelen, hogy a pásztorcsengők különleges népművészeti tárgyak. Harang- vagy kolompkészítők, kisvárosi, falusi iparosok, cigány rézöntők, rézművesek termékei. Jelesebb központjait és műhelyeit messze tájon számon tartották. Ilyenek például a hajdúböszörményi Tiszai Nagy család (csengőre vésett mesterjegyük: TNI, TNG, Tiszai Nagy Imre, Tiszai Nagy Gábor) koszorús, rámás, ráncos, ráncsos, a karcagi Hamar-féle, a kecskeméti koronás („nagy magyar”), a szentendreai gyári vagy misés csengői.

A csengők, kolompok (kongók) a templomi harangra emlékeztetnek, e formák elterjedési területe azonos a keresztény kultúráéval. A csengő terminoló-

giája követi a harangokét, és a legtöbb esetben emberi vagy állati testhez viszonyítanak (antropomorf vagy zoomorf alakzatok): váll, felső, alsó pártázat, palást, ütőtartó, ütő, ütőgyűrű, tartója pedig: fül, fül töve nyak, az ütőgyűrű köldök, tögy, az ütő maga nyelv, sőt mony (tojás, here).

A csöngettyűformák díszítése beleilleszkedik a nagyobb népművészeti folyamatokba, megoldásokba és stílusokba. A nagy stílusok (reneszánsz, barokk, romantika, sőt szecesszió) alászállásai ezeken a tárgyakon is megfigyelhetők. Gyakoriak a koszorú-, tulipán- és gránátalma-díszítések; de vannak címeres csengők is, melyek alapja a cifra, koronás barokk pajzs, címertakaróval, címerkerettel, benne névbetűkkel, évszámmal (pl. N. J. 1835). A korona-, címerkeret-típusok mellett írásjeltípusok is megkülönböztethetők: például kapitális vagy kurzív (folyó-)írás, illetve iniciálészerű maradványok. A nemzeti romantika, historizmus, neobarokk hatását mutatják az 1887–1934 között készült kecskeméti koronás (vagy nagy magyar) csengők, sőt a szecesszióra utaló jegyek (nemzeti címer, Szent Korona, akantuszlevél) is fölfedezhetők rajtuk.

A néprajzi elemzés a formák után kiterjed a csengőhasználatra. A csengők gyakorlati haszna főleg a lovak, marhák, sertések legeltetésében nyilvánult meg: a csengő funkciója az állatcsoport (ménés, gulya, nyáj) összetartása volt. „E cél érdekében a csengőt általában olyan tapasztalt és fegyelmezett állatra kötötték, amely megfelelő tempóban legelt”, ő volt a szólásainkban ma is szereplő: főkolompos (másként: harangos vezérürü). De köthettek csengőt az elkószáló állatra, figyelemfelhívás céljából a legszebb állatra. A Hortobágyon úgy mondták, hogy „a csengő a lóhoz illik igazán”; a lóra való „pityegő” 4-8 kilométerre is elhallatszott. Az állatokkal való közlekedés időszakában a csengő közlekedési jelzőeszköz is volt. Csengővel hívták fel a figyelmet a nagy termetű és gyors fogatok közlekedésére, vagy ezzel ijesztették el a farkasokat. A 19. század végén már törvény írta elő a csengők használatát veszélyes helyzetekben (éjszaka). A csengő azonosításra is szolgált: „A gazdát megismerték a lovain levő csengő szaváról. Messziről meghallották, hogy jön haza, s nyitották a kaput a szekérnek. Ha a gazda gyanakodott a feleségére, akkor széna csóvát tekert a csengő nyelvére, hogy az néma maradjon. Így lepte meg az otthon maradókat, nagy riadalmára az esetleges szeretőnek.” Ünnepi alkalmakkor, például lakodalmkor is szerepet kaptak a csengős fogatok. Móra Ferenc felfigyelt a kisgyermeken előforduló csengőre. „A csengő szaváról tudta az anyja, hogy merre jár a kis bice-bóca, s ha messziről szólt a csengő, akkor érte ment”. Új jelenség, hogy a macskák nyakába csengőt kötnek, hogy ezzel védjék a madarakat a kis ragadozótól. Máig él, hogy csengővel szereznek örömet a kisgyerekeknek; karácsonykor csengő jelzi a gyermekeknek a Jézuska vagy az angyalkák érkezését; ugyancsak ismert a csengőkkel (és más zajkeltő eszközökkel) a szilveszter éjszakai gonoszűzés (csengetés, csergetés, pergő-

zés, kolompolás, kiharangozás); de olyan szokás is volt, hogy a gyermek első fürdővizébe csengőt tettek, mert úgy hitték, hogy ettől jó hangja (szava!) lesz.

A bárándi gyűjteményben az 1751–1960 közötti időszakból 700 csengő van, a legtöbbjük hajdúböszörményi, karcagi és kecskeméti. 2014-ben a gyűjteményt fölvelték a bárándi és Hajdú-Bihar megyei értéktárba.

(Bihari-Horváth László: Csengők a magyar népi kultúrában. Tárgytipológia és katalógus a bárándi Veres-gyűjteményből. A bárándi Geo-Terra 96. Kft., a hajdúböszörményi Bocskai István Múzeum és a bárándi Turizmusért és Hagyományőrzésért Egyesület közös kiadásában, Báránd-Hajdúszoboszló, 2018. 236 oldal.)

Felhasznált irodalom

- Balázs Géza 2000. Fel nagy örömré. Gárdonyi karácsonyi éneke. Letöltés: <https://hajonaplo.ma/aktualis/fel-nagy-oromre-gardonyi-karacsonyi-eneke.html> (2020. dec. 26.)
- Bálint Sándor 1977. Ünnepi kalendárium. I. Szent István Társulat, Budapest.
- Barna Gábor (szerk.) 2009. Istent dicsőítő egyházi énekeskönyv – Mezey-énekek. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.
- Erdélyi Zsuzsanna 1998. Népi kéziratokról. Vigilia, 12: 941–951.
- Erdélyi Zsuzsanna 1999. Még mindig a népi kéziratokról. Vigilia, 4: 296–313.
- Erdélyi Zsuzsanna 2000. Megint a népi kéziratokról! Vigilia 1: 53–63.
- M. Mester Katalin—Balázs Géza 2021. Fel, nagy örömré. Gárdonyi karácsonyi éneke. Letöltés: <https://mnyknt.hu/fel-nagy-oromre-gardonyi-karacsonyi-eneke/> (2021. 12. 21.)
- M. Mester Katalin 2021. Gárdonyi Géza „Fel, nagy örömré...” című karácsonyi énekének szövegváltozatai. Magyar Nyelvőr 146. 2022: 401–411. DOI: 10.38143/Nyr.2022.3.401
- W1. <https://www.origo.hu/nagyvilag/20211129-brusszelt-mar-a-karacsony-kifejezes-es-a-kereszteny-nevek-is-zavarjak.html>